

Даниленко Віктор (Київ)
УДК 94(477)316.3:111.62“1950/1960”

ДИНАМІКА ЗМІН ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в 1950–1960-х рр.

В статті розкриваються зміни в етнічному складі населення України в період хрущовської «відлиги», лібералізації національної політики КПРС.

***Ключові слова:** національна політика, лібералізація, національні меншини.*

Друга світова війна стала трагічною сторінкою в історії багатьох країн світу. Її жертвами стали десятки національностей, племен і народів. Закономірно, що у повоєнний період міжнародна громадськість здійснила ряд суттєвих кроків для поліпшення соціально-економічного та політико-правового становища як державних народів, так і національних меншин. Водночас і етнонаціональні спільноти, які не мали власних держав, активізували боротьбу за свої права.

Значним досягненням народів світу стало утворення у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй. У її Статуті були закріплені основні засади міжнародного права. Одним з головних його принципів було проголошено право націй на самовизначення. Стаття 1 Статуту ООН ставила одним із головних завдань організації «розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності та самовизначення народів»¹. Конкретний зміст принципу не розкривався.

У повоєнний період цей принцип знайшов свій дальший розвиток і в теоретичному, і в практичному сенсі. Так, у 1960 р. у Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам та народам йшлося про те, що «всі нації мають право на самовизначення. Завдяки цьому праву вони самостійно вирішують питання про свою політичну систему та вільно здійснюють свій економічний, суспільний та культурний розвиток... Недостатня політична, економічна і соціальна підготовленість або недостатня підготовленість у галузі освіти ніколи не повинні використовуватися як привід для затримки досягнення незалежності»². Право націй на самовизначення визнавалося й іншими міжнародними документами, прийнятими у 60–70-ті роки. І це були не лише декларації.

У 60-ті роки ХХ ст. немало колоній стали самостійними державами. Водночас продовжувався процес внутрішнього самовизначення народів і народностей, які не отримали самостійності. Він виявлявся у їхньому прагненні до більш активного культурного і політичного життя у межах

державних об'єднань, до яких вони входили. В такому контексті право на самовизначення стало сприйматися як захист меншин корінного населення.

Захист національних меншин у повоєнному світі регламентувався також міжнародно-правовими документами загальних прав людини. Основоположним документом є також Статут ООН, в якому йшлося про повагу прав людини і основних свобод всіх без винятку рас, статей, мов і релігій. Спираючись на Статут ООН, Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р. ухвалила Загальну декларацію прав людини. Документ не містив конкретних вказівок щодо захисту національних меншин, але орієнтував на конкретні заходи щодо здійснення і захисту перелічених у ньому прав і свобод людини³.

Важливим документом у сфері захисту прав людини і національних меншин стала Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини, підписана у Римі в 1950 р. державами-членами Ради Європи. Конвенція передбачала колективні гарантії щодо права на життя, на свободу і особисту недоторканність, на свободу думки, совісті і релігії, на свободу виявлення поглядів. Зокрема, у статті 14 Конвенції наголошувалось: «Здійснення прав і свобод, викладених у цій конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин»⁴.

На засадах Загальної декларації прав людини було розроблено і в 1966 р. прийнято Генеральною Асамблеєю ООН ще два важливих документи: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Хоча в них ідеться передусім про захист індивідуальних, а не колективних прав і свобод людини, не обійдено увагою і питання про національні меншини. У статті 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначалося: «В тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві спільно з іншими членами тієї самої групи користуватись своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватись рідною мовою»⁵. Важливо зазначити, що в пактах поряд з визначенням «захист меншин» було введено поняття «захист народностей».

Таким чином, міжнародне право про нацменшини у повоєнний період набуло більшої повноти, чіткості і досконалості. Воно все більше гуманізувалось, органічно поєднуючи індивідуальний захист прав і свобод людини з колективним.

Ці тенденції не оминули і Радянський Союз. В період сталінщини вони не могли ніяким чином проявитись, хоча в 30–40-ві роки етнічна карта

України суттєво змінилася. Зокрема, до складу УРСР увійшли майже всі українські етнічні землі й український етнос поповнився сімома мільйонами західних українців. Водночас, кількість українців, як і інших національностей УРСР, зменшилася внаслідок штучного голоду 1946–1947 рр. та депортацій із Західної України учасників національно-визвольних змагань. Величезних втрат зазнало єврейське населення України. Докорінні зміни відбулися у складі польської меншини внаслідок обміну населенням між СРСР та Польщею. З Криму у травні 1944 р. був депортований кримсько-татарський народ. В Україні зменшилася кількість німців, греків, вірмен, ромів.

Відновлена у повоєнні роки модель управління суспільством 30-х років несла в собі традиційні методи керівництва: адміністрування, терор, репресії, насильство. І лише після смерті Сталіна у 1953 р. розпочалася певна демократизація суспільних відносин. Хоча концепція національної політики Комуністичної партії і Радянської держави у своїй основі не зазнала особливих змін з часів 1930-х років. Всі зміни, які відбувалися, стосувалися практичного втілення національної політики. У сфері управління вона стала, як і загальна політика, більш ліберальною, поміркованою і більш терпимою після багаторічного правління Й. Сталіна.

В ряді законів і актів 1957 р. були значно розширені права союзних республік, передусім в адміністративній сфері. Однак корінним чином ситуація не змінювалась: суверенітет союзних республік як був, так і залишився фіктивним. Прагнучи перетворити національні республіки в географічне поняття, М. Хрущов надав новий імпульс політиці «зближення націй» з метою їх повного «злиття».

З лібералізацією суспільного життя за М. Хрущова з'явилася надія і в національних меншин України, які прагнули відновлення на державно-правовому рівні принципів національної політики, що діяли під час «українізації» 1920-х років. Обнадійливим сигналом до цього стала постанова пленуму ЦК КП України від 4 травня 1953 р. «Про постанову ЦК КПРС від 26 березня 1953 р. «Питання західних областей УРСР». Постанова визнала факт зневажання прав громадян, безглузде застосування масових репресій у 1944–1952 роках, здійснення політики русифікації, в тому числі у східних областях (викладання більшості дисциплін у вищих навчальних закладах, ведення агітаційної роботи, діловодства російською мовою, висунення на керівні посади переважно росіян)⁶. Однак ця постанова не мала глибинних наслідків ні для титульної нації, ні для національних меншин Української РСР, оскільки ленінсько-сталінська концепція національного питання у своїй основі не зазнала суттєвих змін ні в 1950-ті, ні в 1960-ті роки. Всі зміни, які відбувалися і в період хрущовської «відлиги» торкалися лише практичного втілення національної політики у радянській державі.

Динаміку змін етнічної структури населення України складно проаналізувати в межах короткого часового відрізка, а саме в період правління в СРСР М. Хрущова, передусім за браком статистичних даних, адже в той час відбувся лише один перепис населення — 1959 р. Тому найбільш продуктивним способом для виявлення основних тенденцій, змін, закономірностей і особливостей процесу є порівняння даних за 1939, 1959 і 1970-й роки.

Протягом зазначеного періоду суттєві зміни відбулися в складі населення України загалом і титульної нації зокрема. Якщо у довоєнний період населення України становило близько 41 млн. осіб, то перепис 1959 р. (без Криму і Закарпаття) дав число 39,7 млн. осіб. Тобто довоєнна чисельність населення України не була досягнута. З урахуванням входження Закарпаття (1945 р.) і Криму (1954 р.) населення України досягло за переписом 1959 р. 41,9 млн. осіб., а за переписом 1970 р. — 47,1 млн. осіб.

Українців, які проживали в Україні у 1959 р., налічувалося 32 млн. осіб, що всього на 4,4 млн. більше, ніж їх було у 1926 р. І це при тому, що до складу українського населення влилися мільйони українців із приєднаних Західної України, Закарпаття, Криму. Перепис 1959 р. показав, що український етнос на приблизно тій самій території не досягав чисельності, яку мав у 1926 р. На 1959 р. питома вага українців серед інших східнослов'янських народів порівняно з 1897 р. знизилась з 29,9% до 20,6%, а питома вага українців, які визнавали українську мову рідною, знизилася на 6%.

В 1960-ті рр. темпи приросту населення республіки були досить високими. А в 1970–1980-ті рр. спостерігалось стійке зниження приросту населення, кількість якого в Україні в 70-х роках зростала темпами у два рази, а у 80-х роках — у чотири рази нижчими, ніж у 60-х роках.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Україні знайшла своє продовження у процесі поступової та непослідовної реабілітації репресованих національних меншин. У ці роки були реабілітовані десятки тисяч громадян різних національностей. Зокрема, 250 тис. депортованих з України німців домоглися повернення, але їм дозволили поселитися не в Україні, а в Комі АРСР та республіках Середньої Азії. 13 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів, з німців, які були взяті на облік за місцем проживання, і з німців, мобілізованих в період Великої Вітчизняної війни для праці в промисловості, які виселенню не підлягали». 13 грудня 1955 р. виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців і членів їх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». 29 серпня 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала огульним обвинувачення радянських німців у посібництві окупаційному режимові. Незаконні дії щодо них було засуджено, несправедливі звинувачення знято. Однак негласно дискримінація радянських німців продовжувалася. Утиски німців стосувалися

розвитку їхньої культури, мови, вступу до вищих навчальних закладів, при прийомі в партію і на керівні партійні і господарські посади. Німецьку молодь не брали в елітні підрозділи Радянської Армії — повітряно-десантні, прикордонні та інші війська⁷. Лише Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян» дозволив німцям селитися в Україні. В результаті до 1979 р. в Україну повернулись понад 34 тис. німців. Серед них були не лише депортовані, а й біженці та етнічні німці з інших регіонів СРСР, які виявили бажання і знайшли можливість переселитися в Україну.

22 листопада 1955 р. ухвалою Військової Колегії Верховного Суду СРСР було скасовано вирок у справі Єврейського антифашистського комітету⁸, а кримінальна справа припинена через відсутність складу злочину. Однак становище радянського єврейства не було простим. Воно продовжувало перебувати у глибокій кризі. В УРСР, як і в усьому Радянському Союзі, спостерігалися процеси депопуляції та асиміляції єврейського населення. Продовжувалася дискримінація єврейського населення. Не було відновлено єврейські театри, газети, видавництва, школи. В Одесі, де проживало приблизно 150 тис. єврейського населення, не було жодної єврейської школи, у вищих навчальних закладах міста студенти-євреї становили всього 3–5%. Відповідно, у євреїв формувалась свідомість, що вони неповноцінна і нерівноправна національна меншість, поширювався сіонізм і емігрантські настрої. Якщо у 1939 р. в Україні (без Закарпаття і Буковини) мешкало 2,5 млн. євреїв (6,2% всього населення), то у 1959 р. — 840,3 тис. (2%) (з урахуванням даних з Криму та Закарпаття), а в 1970 р. — 777 тис. (1,6%). За період від закінчення Другої світової війни і до 1970 р. з України в Ізраїль виїхало лише 2 тис. осіб єврейської національності, оскільки виїзд їх був фактично заборонений.

Серйозних змін зазнала у повоєнний період польська національна меншість. Масові переселення поляків до Польщі привели до суттєвого скорочення їхньої частки у складі населення України. У 1959 р. тут проживало 363,3 тис. (0,9%) поляків⁹.

Реабілітація національних меншин у післясталінський період не стосувалась усіх депортованих з України, і не відновлювала повністю їхні конституційні права у частині місця проживання і повернення власності. Так, Кримський обком Компартії України 15 березня 1954 р. в листі на ім'я секретаря ЦК О. Кириченка висловився за «заборону всім адміністративно висланим у 1944 р. повертатися і проживати на території Кримської обл.»¹⁰. Йшлося про греків, вірмен і болгар. Позиція обкому була врахована в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р. «Про зняття обмежень, про правове становище греків, болгар, вірмен і членів їхніх сімей, які

знаходяться на спецпоселенні». Відповідно до цього указу радянським грекам знімалися обмеження в пересуванні, однак їм було заборонено повертатися в Крим, де вони раніше проживали. Не були повернуті їм і зайняті партійними і радянськими чиновниками в часи депортації будинки і землі. Особам грецької національності чинилися всілякі перешкоди для виїзду в Грецію.

Прагнучи наблизитись до території свого попереднього проживання, національні меншини почали селитися у прилеглих до Криму областях — Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій. Щоб не допустити масових переселень, Рада Міністрів СРСР прийняла 15 грудня 1956 р. постанову «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області». Нею заборонялося проживання німців, греків, болгар, вірмен та осіб інших національностей у вищеназваних областях. Виконкоми рад депутатів трудящих зобов'язувалися виселити цих громадян з названих областей. Облвиконкоми інших областей повинні були працевлаштувати їх відповідно до направлення відділів оргнабору робітників і переселення.

В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р., який не був опублікований, йшлося і про реабілітацію кримських татар. Однак права на повернення до Криму вони також у цей період не отримали. В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. про відміну спецпоселенського статусу для кримських татар і радянських німців у ст. 2 зазначалося, що «зняття обмежень по спецпоселенню з осіб, перерахованих у статті першій цього указу, не тягне за собою повернення майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідки вони виселені»¹¹. Тих татар, які нелегально переїхали в Крим, як правило, негайно виселяли. Кримські татари почали організовуватись для боротьби за повернення на свою Батьківщину. Спираючись на українських і російських дисидентів і правозахисників, кримські татари розгорнули вперту боротьбу за свої національні права. У вищі партійні і радянські органи направлялась величезна кількість індивідуальних і колективних листів, заяв, петицій, в яких ставилось питання про негайне розв'язання татарського питання. Зокрема, у 1958 р. на адресу ЦК КПРС від кримських татар надійшло два листи з підписами. Один з них мав 16 тис. підписів, другий — 12 тис. У 1959 р. прохання від татар на адресу ЦК КПРС містило в собі 10 тис. підписів. У травні 1961 р. на адресу Президії ЦК КПРС надійшов новий лист з 18 тис. підписів з проханням про повернення всього кримсько-татарського народу на Батьківщину, в Крим¹². Крім листів і петицій, кримські татари проводили збори, мітинги, демонстрації. Однак такі акції закінчувалися нерідко розгоном їх учасників, арештами.

Структурні зміни у складі населення України за національною ознакою зафіксував Всесоюзний перепис населення 1959 р. Його результати були

такими: українців у республіці проживало понад 32 млн. осіб (76,8%), росіян — понад 7 млн. (16,9%), євреїв — 840 тис. (2%), поляків — 363 тис. (0,9%), білорусів — 291 тис. (0,7%), молдаван — 242 тис. (0,6%), болгар — 219 тис. (0,5%), угорців — 149 тис. (0,4%), греків — 104 тис. (0,2%), румунів — 101 тис. (0,2%), татар — 61 тис. (0,1%), вірмен — 28 тис. (0,1%), гагаузів — 23,5 тис. (0,1%), німців — 23 тис. (0,1%), чехів — 14,5 тис., словаків — 14 тис. осіб. На інші, нечисленні національності, разом припадало 146 тис. осіб (0,3%)¹³.

Аналіз політики радянської держави щодо репресованих народів і загалом щодо національних меншин у 50–60-ті роки ХХ ст. свідчить про те, що вона не була виваженою, послідовною і гуманною. Реабілітація громадян різних національностей носила половинчастий характер і поєднувалася з традиційним обмеженням конституційних прав особи.

Відновлення історичної справедливості з реабілітації репресованих народів не було в центрі уваги правлячої Комуністичної партії, оскільки вона у цей час була повною мірою зайнята не захистом природних прав народів, а проблемою «злиття націй», творення «нової історичної спільності — радянського народу».

Ідея «злиття націй» була центральною в комуністичній доктрині побудови інтернаціональної радянської держави в усі її історичні періоди. Вона базувалася на відомому положенні «Маніфесту Комуністичної партії»: «Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя». Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відімруть, національні риси народів внаслідок знищення їх основи — приватної власності неминуче будуть змішуватися і зникнуть. Тому навіть вимушений «розквіт націй» в СРСР у 1920-і роки був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. В своїй основі він спрямовувався до відомої стратегічної мети, озвученої Й. Сталіним у 1930 р. на XVI з'їзді ВКП (б): «Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою».

Зміни в суспільстві у період правління М. Хрущова не носили глибокого характеру і не могли вплинути на природу режиму. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалася тенденція посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії були визначені росіяни, російський народ.

Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій в суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал

«Коммунист» пропагував ідею про те, що «на высших стадиях коммунистического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов». Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати та піклуватися про національні мови?

Виступаючи на вчительському з'їзді в Києві у жовтні 1958 р. завідуючий відділом освіти і науки ЦК КПРС М. Кузін наголошував, що вивчення української мови у школах з російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі, й що низькі оцінки в такому випадку з цього предмету не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вузу... З'їзд виявив певний спротив пропаганді таких поглядів. Навіть деякі високі посадовці змушені були заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини», в якій автори виступили проти фактично факультативного викладання рідної мови в школах України. Їх ініціативу згодом активно підтримали збори київських письменників. Однак цей спротив не міг протистояти масованому тиску центру.

Реалізація «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» 1959 р. вела до прискореного збільшення російськомовних шкіл в республіці. У 1958/59 н.р. в УРСР було 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання з 3,5 млн. учнів, російськомовних шкіл було 4049, але в них навчалася 1,5 млн. учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. У порівнянні з 1955/56 н.р. кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською — зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, такі школи переважали абсолютно кількісно і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98% учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові — 87%, в Одесі — 87%, Горлівці — 91,3%. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 н.р. дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл у республіці зросла на 143 одиниці. Новий шкільний закон СРСР, в т.ч. його український дубляж, продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої русифікації і національного знеособлення неросійських народів.

Денаціоналізації служила не лише освіта, а й засоби масової інформації, видавнича справа. В Україні неухильно зростала кількість російськомовних видань. Так, у 1959 р. в УРСР було опубліковано 4 тис. назв книг і брошур українською мовою, в 1960 р. — 3,8 тис., у 1961 р. — 4 тис. Російськомовні видання становили відповідно 2,6 тис., 3,9 тис., 4,4 тис. назв. Такі диспропорції у видавничій справі вели до сумних наслідків. Вже у 1963 р. в СРСР лише 4,3% назв книг були україномовними (при 17% українського населення в Союзі).

В установах, навчальних і наукових закладах, на фабриках і заводах, в партійних та державних органах республіки, у листуванні, технічній та службовій документації застосовувалась виключно російська мова. Така політика привела до того, що мільйони українців стали називати російську мову своєю рідною. У 1959 р. їх налічувалося 2,1 млн. (6,5% усіх українців республіки), а в 1970 р. — понад 3 млн. (8,6%).

Пом'якшивши режим у роки хрущовської «відлиги», влада нарощувала зусилля з нівелювання національного життя народів СРСР. Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС, який визначив програмною метою своєї діяльності формування «нової історичної спільності — радянського народу».

Серцевиною концепції «радянського народу як нової історичної спільності» у відношенні до України була ідеологія «воз'єднання», сформульована в тезах ЦК КПРС до 300-річчя Переяславської ради (1954 р.). Саме в ній були закорінені основні елементи опорної конструкції теоретичного винаходу партії.

Поповнивши теоретичний арсенал партії, положення про радянський народ стало активно впроваджуватись у суспільно-політичну практику, у свідомість населення.

Основою радянського народу, як нової нації, мала стати багаточарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині — власне російський елемент, нижче — слов'янський («триєдиний російський народ»), ще нижче — всі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосунки, проводилась відповідна національна політика. «Нова радянська людина», на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти.

Радянське керівництво радикалізувало політику «перемішування племен і народів». Росіянами активно «освоювалися» національні райони СРСР і союзні республіки. Заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР.

У 1950–1960-ті рр. абсолютна і відносна чисельність російського населення в Україні також неухильно збільшувалася. Передусім за рахунок його

зростаючого притоку у великі міста і промислові центри. Якщо у 1939 р. чисельність росіян в Україні, в її сучасних кордонах, становила понад 4 млн. осіб (10,4%), то у 1959 р. тут налічувалося уже більше 7 млн. осіб (16,9%), а в 1970 р. — більше 9 млн. (19,4%). У роки хрущовської «відлиги» Україна, як і раніше, була одним з найпривабливіших регіонів для росіян, які мігрували за межі своєї етнічної території. Відповідно, показники абсолютного приросту росіян залишалися набагато вищими від показників зростання чисельності будь-якої іншої національності України.

З 1959 р. по 1970 р. середньорічна чисельність росіян, які прибували в Україну, становила 118 тис. осіб. Осідали російські мігранти переважно у містах. У 1959 р. в українських містах було сконцентровано 81% російського населення. До кінця 1950-х рр. приплив росіян у міста республіки випереджав за обсягом міграцію до них українців. Внаслідок цього відсоток росіян у міському населенні України неухильно зростав, досягши у 1959 р. 29%. У 60–70-ті рр. етнічна структура мігрантів приблизно відповідала національному складу міст, внаслідок чого частка росіян у міському населенні стабілізувалася на рівні 30%¹⁴.

Загалом за період з 1913 по 1959 р. чисельність росіян на території СРСР зросла більше, ніж у два рази, від 72 млн. до 159 млн. осіб. І це незважаючи на Першу світову, громадянську і Велику вітчизняну війни, масові репресії, голод. Кількість українців з 1913 по 1959 р. зросла з 33 млн. до 37 млн. осіб. Темпи приросту росіян були у 5 разів більшими, хоча до складу України в цей період увійшли Буковина, Закарпаття, Галичина, Крим, а народжуваність і в росіян, і в українців була приблизно однаковою.

В роки хрущовської «відлиги» російська етнічна група отримала найкращі з усіх національностей України, включаючи і самих українців, умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб та інтересів. Росіяни займали за своїм соціальним статусом найбільш поважне місце серед національних спільнот України. Трагедія останніх полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класовою, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям (насправді — партійно-бюрократичній верхівці) культивувалася підспудно й інша нерівність — національна.

Перебування росіян в Україні не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе не національністю, національною меншиною, а нацією, носіями високої історичної місії. В силу свого домінуючого становища у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх

сферах російської мови знімали проблему знання української. Російський ірредентизм (боротьба за возз'єднання розірваного етносу) посилювався за рахунок асиміляції українського населення і сприйняттям його як окремої гілки того ж російського народу. Радянське партійно-державне керівництво виходило фактично з ідеї «СРСР як єдиної неділимої Російської держави». У 1966 р. в листі-клопотанні до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР український поет-перекладач, дисидент С. Караванський писав: «поява на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться у містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводить до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, двірників, грузчиків, будівельних та сіль. госп. Робітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі»¹⁵.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського й українського етносів, вели, фактично, до розмивання останнього і витворення нового субетносу — «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф'єв зазначав: «Росія закабалила нові колонії — як їй здавалося — навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом — тоталітаризмом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні»¹⁶.

Таким чином, у роки хрущовської «відлиги» етноси України продовжували зазнавати суттєвої деформації. Русифікувалася титульна українська нація, національні меншини. Їхні представники масово набували рис російської ідентичності. Вони неухильно зменшувалися кількісно. Змінювалося їхнє національно-культурне обличчя. Натомість зростала кількість російського і зрусифікованого населення. Україна неухильно і прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Диспропорції і дисгармонія в динаміці змін етнічної структури українського суспільства не були закономірним процесом міжнаціональних стосунків, а штучно інспірованим, який рано чи пізно мав повернутися у своє природне русло, що і засвідчили події 1991 р.

В статтє раскрываются изменения в этническом составе населения Украины в период хрущевской «оттепели», либерализации национальной политики КПСС.

Ключевые слова: національна політика, лібералізація, національні меншинства.

The article deals with ethnic dimension of population change in Ukraine during the Khrushchev Thaw, the liberalization of the CPSU national policy.

Key words: national policy, liberalization, national minorities.

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй. — К., 2008. — С. 7.

² http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml

³ Невичерпність демократії. — К., 1994. — С. 105–109.

⁴ Цит. за: Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. — 2000. — № 8.

⁵ http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

⁶ Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матеріалів / Упоряд. М.І. Панчук та ін. — К., 1994. — С. 318–324.

⁷ История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). — М., — С. 211, 242, 251, 254–290.

⁸ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Зб. док. і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. — Київ–Чернівці, 2008. — С. 826.

⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3614, арк. 1; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. — Ч. 2. — С. 434.

¹¹ Крымско-татарское национальное движение. — М., 1992. — Т. 2. — С. 51.

¹² Пыжиков А.В. Хрущёвская «оттепель». — М., 2002. — С. 187.

¹³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168–169.

¹⁴ Шевченко Анатолій. Росіяни // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996. — С. 106–107.

¹⁵ Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Зб. матеріалів уклад Вячеслав Чорновіл. — Париж, 1967. — С. 144–153.

¹⁶ Цит. за: Часто Петро. Від Переяслава чи до Переяслава? Третього не дано... // <http://www.svoboda-news.com/2003/27/3.htm>